

ROBERT DARNTON

Visszatekintve: „Mi a könyvtörténetírás?”

Most, hogy elfogadtam a felkérést, hogy visszatekintsek a *Mi a könyvtörténetírás?* című, 1982-es esszémre,* rá kellett döbennem, hogy csak egyes szám első személyben tudok erről írni, ezért elnézést kell kérnem, amiért belemerülök néhány önéletrajzi részletbe. Szeretnék egyúttal valamit tisztázni: huszonnégy évvel ezelőtt, amikor modellt ajánlottam a könyvek történetének kutatására, nem állt szándékomban megmondani a könyvtörténészeknek, hogyan végezzék a munkájukat. Azt reméltem, hogy egy modell hasznos lehet, heurisztikus módon, nem úgy, ahogyan egy közgazdász használ egy modellt, melybe betáplálod az adatokat s végigszámolod, míg ki nem jön a végeredmény. (Nem hiszem, hogy a történettudományban létezik végeredmény.) 1982-ben úgy tűnt, hogy a könyvtörténet szétforgácsoltságtól szenved: a kutatók olyan specializált területeket vizsgáltak, hogy elvesztették egymással a kapcsolatot. A könyvtörténet eldugott elemeit összefoglalásba kellett integrálni, hogy megmutassuk, hogyan lehet a részeket összeillesztve egészet kapni – vagy ahogyan én hívtam ezt: kommunikációs kört létrehozni. A szétforgácsolódás és a specializáció tendenciája továbbra is jelen van. Egy másik út lehet ennek kezelésére, ha a könyvtörténészeket három kérdéskör vizsgálatára ösztönözzük:

- Hogyan jönnek létre könyvek?
- Hogyan jutnak el az olvasóhoz?
- Hogyan hasznosítják őket az olvasók?

De ha ezen kérdéseket meg akarjuk válaszolni, koncepciót kell arra találnunk, hogy a specializált ismereteket összegyűjtsük, és hogy a területet egészében tudjuk áttekinteni.

* Robert DARNTON, „What Is the History of Books?”, *Daedalus* Summer 1982, 65–83.

Amikor ilyen stratégia felállítására vonatkozóan a saját kísérletemre reflektálok, rá kell döbennem, hogy ez válaszkísérlet volt azokra az egymással kapcsolatos problémákra, melyek sokkal korábban merültek föl bennem – még akkor, amikor először elkezdtem dolgozni, egy kiadó archívumában. Visszatekintve, a jelen arra is emlékeztetőül szolgál, hogy 1982-es esszém nem jósolta meg jól, melyek lesznek a könyvtörténeti kutatás jellemző fejlődési irányai az azt követő huszonöt évben. Elégszer jelent meg újra és kérdőjelezték meg ahhoz, hogy láthatóvá váljanak pontatlanságai. Nem a tanulmányt tervezem újraírni, csak jelezni szeretném, hogy miként lehetne azt fejleszteni, s megmagyarázni, mely archívumok szolgáltattak ehhez alapot.

Először fejest ugrottam a neuchâteri Société typographique (STN)* irataiba, és azonnal – anélkül, hogy tudtam volna – a könyvtörténetírás közepében találtam magam. A fogalom sem létezett ekkor, habár Henri-Jean Martin és Lucien Febvre úttörő kötete, *A könyv születése* már 1958-tól hozzáférhető volt.** Valami másért érkeztem Neuchâtelbe: anyagot akartam gyűjteni Jacques-Pierre Brissot-ról, aki a „brissot-isták”, vagy másnéven girondiak vezetője volt a francia forradalom alatt, s aki 1789 előtt, munkái túlnyomó többségét az STN-nél jelentette meg. De mikor elkezdtem Brissot nyomát kutatni a kiadó irataiban, találtam egy témát, ami jóval fontosabbnak tűnt, mint ez az életrajz, nevezetesen magát a könyvet, s az összes férfit és nőt, akik előállították és terjesztették az Ancien Régime alatt.

Nem arról van szó, hogy csalódott lettem attól a 160 levéltől, melyet Brissot az STN-nel váltott. Ellenkezőleg. A legelevenebb és legrészletesebb képet adták szerző és kiadó viszonyáról a 18. században, amellyel valaha találkoztam, és végül az interneten meg is jelentettem mindet.*** De Brissot anyaga kicsinek tűnt ahhoz az ötvenezer levélhez képest, amely az STN levéltárában volt – levelek íróktól, könyvárusoktól, papírgyárosoktól, terjesztőktől, csempészekről, kocsisoktól, szedőktől, nyomdászoktól; macskakaparászerű levelek olyan írástudatlanoktól, akiknek írását

* Svájci könyvkiadó és könyvkereskedelmi vállalat a 18. század második felében.

** Lucien FEBVRE – Henri-Jean MARTIN, *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*, ford. CSERNUS Anikó – Szász Géza, Osiris, Budapest, 2005.

***Az adatbázis jelenleg e címen érhető el: <http://www.robertdarnnton.org/literarytour/brissot>.

ki kellett ejteni, hangosan fel kellett olvasni ahhoz, hogy értelmet nyerjenek; levelek, melyek a könyvek mögött egész emberi színjátékot fedtek fel.

„Történelem alulnézetből” – 1965-ben a legizgalmasabb történetírás így volt ismert. Ez az egyszerű ember – különösen a társadalmi ranglétra legalsó fokán állók – tapasztalatainak megragadására tett kísérlet volt, hogy az ő szemszögükből lássuk a múltat. Ők sosem kerültek be a történelemkönyvekbe, hacsak nem mint arc nélküli „tömegek”, összeterve, hogy forradalmat csináljanak, vagy az elbeszélés megfelelő pontján éhínségben haljanak meg. Mint posztgraduális hallgató Oxfordban, magam is rokonszenveztem ezzel a típusú történetírással, de sosem kíséreltem meg, hogy ilyen témáról írjak. A neuchâtel levéltárak lehetővé tették, hogy úgy foglalkozzunk ezen ismeretlen férfiakkal és nőkkel, mint ahogyan azt E. P. Thompson, Richard Cobb, George Lefebvre és George Rudé tette a munkásokkal, parasztokkal és *sans-culotte*-okkal. Azt gondoltam, hogy még az eszmetörténet is tanulmányozható alulnézetből. A Grub Street írói olyan figyelmet kaptak, mint a híres filozófusok. Még mindig érvényesnek tartom ezt a nézőpontot, habár azt gondolom, hogy a múltat felülről, a peremek felől, és minden elképzelhető szögéből tanulmányozni kell. Ezáltal lehetséges lenne annak megalkotása, amit az *Annales* szerzői *histoire totale*-nak* neveztek. De 1965-ig nem szívtam magamba túl sokat az *Annales* történezeiből. Először a hatvanas évek végén találkoztam velük Pierre Goubert-en és François Furet-n keresztül. 1972-ben baráti viszonyba kerültem két, az *Annales*-hoz kötődő könyvtörténésszel, Daniel Roche-sal és Roger Chartier-val, és azóta is együtt dolgozom velük. De ez később jött. A könyv jött előbb. A neuchâtel levéltárak ismertették meg ezzel, annak ellenére, hogy ez nem az volt, amit kerestem, s kiderült, hogy gyökeresen eltér attól, amire számítottam.

Természetesen számos 18. századi könyvet láttam, de sosem vettem komolyan őket mint tárgyakat. A bennük megörökített szöveget vizsgáltam, anélkül, hogy kérdéseket tettem volna fel magával az anyagi hordozóval kapcsolatban. Amikor belemerültem az STN archívumába, számos kérdés merült fel, mindenekelőtt a papírral összefüggésben. Meglepetésemre a kiadó levelezésének igen nagy részét a papír foglal-

* Totális történelem.

ta le, sokkal nagyobb részét, mint a betűk és maga a nyomás. (A *kiadó* [publisher] szót fogom használni a *könyvkereskedő* [bookseller] vagy *libraire-imprimeur* helyett, annak anakronisztikus jellege ellenére.) Ennek oka akkor vált világossá, amikor az STN számlakönyveit megvizsgálva rekonstruáltam az előállítási költségeket. Egy átlagos, ezer példányban megjelenő octavo esetében ez az 50%-át, az *Enciklopédia* esetében a 75%-át tette ki a költségeknek.

A papírgyárosok levelei újabb kérdéskört vetettek fel. Be nem állt a szájuk az időjárásról: „Az idő gonoszra fordult” – miért? Mert ha túl sokat esett, a víz iszapossá vált, tönkretéve ezzel a „masszát” (víz rostos rongydarabokkal keverve), amely a papírba került. Ha nem esett eleget, a vízimalom nem tudott rendesen forogni. Sőt az időjárás rendszeres hivatkozási alap volt arra, hogy miért nem szállították le időre a papírkötegeket. Kiderült, hogy a nyomdászok gyakran speciális kötegeket, vagy, ahogy ők hívták, „kampányokat” (*campaigns*) rendeltek, amikor fontos munkát vállaltak el. A gyártás ütemezését, a papírgyárosokkal kötött szerződésre alapozva, a papír kiszállításának időpontjához igazították. A szerződés intenzív tárgyalásokat igényelt, nem csak az időzítéssel, de az árral, a minőséggel és a rizsma súlyával kapcsolatban is. A feltételek különbözőek voltak olyan városokban, mint Párizs és Lyon, ahol a papírkereskedőknek (*marchands papetiers*) hála, folyamatosan rendelkezésre álltak nagy papírkötegek. A svájci nyomdászoknak ugyanakkor Kelet-Franciaország és Nyugat-Svájc területén szétszórt papírmalmoktól kellett utánpótlást szerezniük, nagy területről, ahol három különböző súlymérték volt használatban, számos különböző pénznemmel egyetemben. Krónikus készpénzhiány volt, ezért a nyomdászok alkalmanként boroshordókban vagy más árucikkben fizettek. A váltók értéke a rajtuk szereplő aláíró megbízhatóságán múlt. Különböző leszámítás mellett lehet velük kereskedni, vagy felvenni őket az elkészültük napján, melyet általában az évi négy nagy lyoni vásáron tárgyaltak le. A nyomdák megpróbálták gyenge váltókat rásózni a molnárokra, miközben ők visszatartották a legjobb rongyokat, a sok anyag közül, melyet a nyomdászok rendeltek. A kedvező csere érdekében a felek gyakran azzal fenyegették meg egymást, hogy az üzletet egy alkalmazkodóképesebb szolgáltatóval vagy vásárlóval kötik meg.

A humán topográfia hihetetlenül komplex volt, kezdve a molnártól, akinek két kis dézsája volt a Jura-hegységben, egészen a kaotikus Lyon pénzváltóiig, mindez pedig kiváló terepet biztosított a csalóknak. A molnárak gyakran úgy csaltak, hogy extra lapokat csúsztattak a rizsmába. Miért extra lapokat? Ez elgondolkodtatott. Az STN tiltakozásaiból kiderült a válasz: a molnárak rosszabb minőségű papírt állítottak elő a massa hígítása révén, ezért több mint 500 lapra volt szükségük ahhoz, hogy a rizsma elérje a megfelelő súlyt. A nyomdáknak ennek megfelelően meg kellett mérniük a kapott rizsmát, majd megszámolniuk a benne lévő lapokat, hogy azután panaszokkal teli levelet írjanak, árendeményt követelve. A molnárak a sértett büszkeség vagy a felháborodottság hangján írtak vissza, vagy amikor elbizonytalanították őket, mentségekkel tele, főként az időjárással kapcsolatban, de néha igen sajátos kifogásokkal álltak elő: „a dézsás részeg volt”. A papír mint az alkudozások – szerződések a kampányokról a szállítás előtt, amelyeket utána újratárgyaltak – visszatérő témája abszolút meglepetésként ért. Tudomásom szerint sem könyvtörténészek, sem pedig nyomdatörténészek nem ismerték fel ezt a problémát korábban.

Ez az olvasók recepciójára is hatással van. Ha 18. századi könyvhir-detéseket olvasunk folyóiratokban, meglepő, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetnek az irodalom elsődleges anyagára: „Legjobb minőségű angoulême-i papírra nyomva.” Manapság, amikor az embereknek ritkán tűnik fel a könyvek papírmínősége, az árusításban elképzelhetetlen egy hasonló sor. A 18. században gyakran találtak foltokat, melyeket rosszul tárolt papírvagy rosszul rostált alsószőknya okozott. A papír minőségéről szóló megjegyzések olyan gyakran fordulnak elő a könyvkereskedők leveleiben – és néha az olvasókéban is, bár az STN csak ritkán kapott visszajelzést az egyéni vásárlóktól –, hogy azt gondolom, a kora újkori Európában létezett egy sajátos papírtudatosság. Ez kihalt, amikor kialakult a papír farost alapú, gépekkel való gyártása a 19. században. De ezt megelőzően az emberek nemcsak a könyv betűinek üzenetére figyeltek, hanem annak materiális alapjára is. Az olvasók megbeszélték a fehérség fokát, a textúra jellegét és a papír hajlékonyságát. Olyan gazdag esztétikai szókészletet használtak a minőség illusztrálására, mint amilyet ma a bor jellemzésére használunk.

Tovább folytathatnám a papírral kapcsolatos kérdésekkel, de más kérdéskörre térnék rá: a komplexitásra, amely a kiadók mindennapi életében jelen volt. Olyan világban éltek, melyet nem tudunk elképzelni, ha nem olvassuk el archívumaikat, és nem vizsgáljuk meg üzleti ügyeiket belülről. Levelezéseik megmutatják azokat az intrikákat, amelyek a szakma gyakorlása során felléptek. Nem koncentrállhattak egyetlen problémára, üzletük minden eleme az összes egyéb elemtől függött, és a részek közben meghatározták az egész sikerességét. A számlakönyvek adatainak napi vagy heti rendszerességgel bejegyzései – részletes jegyzékek, amelyek lehetővé tették, hogy utánuk számolják, hogy gondolkodásukat követhessem – figyelmeztették őket arra, hogy sokféle tevékenységet kell összehangolniuk, amely akkor, ha az árut megvették és a számlák rendben voltak, profitot eredményezhetett. Ez a viselkedésminta megfelel annak a diagramnak – bármily pontatlan is volt –, amelyet a *Mi a könyvtörténetírás?*-hoz készítettem.

Hogy alátámasszam ezt a pontot, néhány egyéb kiadási szempontot szeretnék felvetni, amelyek megleptek, amikor az STN levéltárát kutattam, s amelyek, amennyire tudom, nem kerültek a könyvtörténetírásban feldolgozásra. Például:

Csempészet. Ha áttekintjük a csempészek leveleit, kiderül, hogy nagyon is különböznek attól a színes zűrzavartól, melyet elképzeltem. A csempészet komoly üzlet volt – a piac számos területén, főként a textilek és a könyvek esetében –, amely különböző formákban szerveződött. A legkifinomultabb módja a „biztosítás” név alatt futott. Önjelölt „biztosítók” megegyeztek a kiadókkal, és (vagy még nagyobb beavatkozás kell itt) a nagybani eladás bizonyos százalékaért cserébe garantálták illegális könyvek beszerzését titkos *entrepôt*-kba,* a francia határon át a Jura-hegységbe. Ha a rakományt elkobozták mozgó vámosztagok (a Ferme générale, amely egy adóbehajtó cég, dolgozói nem voltak állami alkalmazottak), a biztosítónak meg kellett térítenie a szállító minden költségét. Ő parasztszerepeket dolgoztatott, hogy a tényleges munkát elvégezzék: átcipeljék a könyveket a hátukon hatvan fontos táskákban (ötven fontos,

* Kereskedelmi lerakatok.

ha a hegyi ösvényeken való átjárást hó akadályozta). Ha lebuktak, megbélyegezték őket a GAL betűkkel, amely a *galérient*, azaz 'gályarabot' jelentette, és a marseille-i gályarabhajókra kellett menniük kilenc vagy több évre evezni.

Elosztás és eladás. Ezek a funkciók számos formát vettek fel. Engem különösen lenyűgözött az utazó ügynökök (*commis voyageurs*, vagyis a kiadók utazó ügynökei) jelentősége. Azt hittem, ilyenek nem léteztek a 19. század előtt, de mint kiderült, egész Franciaországot behálózták az Ancien Régime idején, számos feladatot látva el. Eladták a könyveket, összegyűjtötték a számlákat, megszervezték a szállítást, és megvizsgálták az összes útjukba eső könyvesboltot. Minden fontos kiadó alkalmazott erre valakit. Gyakran keresztezték egymás útját, ugyanabban a fogadóban szálltak meg, és üzleti titkokat beszéltek meg esténként egy-egy *pichet** bor és sült galamb mellett. Néhány ilyen üzleti beszélgetés megjelenik leveleikben, naplóikban. Az STN egyik utazó ügynöke öt hónapot töltött lóháton, majdnem minden dél- és közép-franciaországi könyvesboltnál megállva. Amikor egy bolthoz ért, felmérte, és végigment a naplójában szereplő kérdések során: Mennyi hitelt lehet megengedni a könyvkereskedőnek? (Kérdezd a helyi kereskedőket.) Mi a legalapvetőbb személyiségjegye? (A „megbízhatóság” a legkíváncsabb tulajdonság, ami azt jelenti, hogy bízhattak abban, hogy időben kifizeti a számláit.) Családos ember-e? (Az agglegények gyanakvásra adtak okot, de a családos embernek se legyen túl sok gyereke, mert az adósságba taszíthatja őt.) Mire az utazó ügynök visszatért Neuchâtelbe, összehasonlíthatatlanul nagyobb mennyiségű információval rendelkezett a könyvkereskedelmi viszonyokról. Jelentései kiegészítették azokat az üzletemberek és társaik által küldött ajánlóleveleket, melyek az üzletekkel kapcsolatban minden héten a kiadó irodájába érkeztek. Ezek együttesen kulcsfontosságú információk voltak ahhoz, hogy a kiadási üzlet komplex humán topográfiájához igazítsák eladási stratégiáikat.

A szerzők ügynökei. Ők nem léteztek a szó modern – a szerzők érdekeit védő – értelmében. A 18. században a szerzők általában készpénzt kap-

* Kancsó.

tak fizetségül a kéziratért vagy bizonyos számú nyomtatott példányért, ha egyáltalán kaptak valamit. Jogdíjak és fordítási jogok nem léteztek. De minden francia nyelvű kiadónak, aki Párizson kívül tevékenykedett, kellett egy megbízott, aki figyelte érdekeiket a kiadóipar központjában. Párizsi ügynökök rendszeresen írtak jelentéseket a könyvüzlet helyzetéről, a politikai viszonyokról, a szerzők elismertségéről és a legújabb könyvekről, melyek feltűnést keltettek bennfentes szakmai körökben. Bizonyos esetekben ezek a jelentések folyamatos tudósítások az irodalmi életéről, és úgy is tekinthetünk rájuk, mint az irodalom történeti szociológiájának forrásaira.

Kalózkodás. Franciaország körül volt véve olyan kiadóházakkal, melyek kalózkadásban megjelentettek mindent, ami jó eladást produkált az országhatárokon belül. Habár bizonyítani nem tudom, az a sejtésem, hogy a forradalom előtti Franciaországban forgalmazott könyveknek több mint a fele – regények és más prózai művek, de nem szakkönyvek, egyházi traktátusok és zsebkönyvek – kalózkadás volt. De a kalózkadás alapvetően különbözött attól, amit ma értünk rajta. A szerzői jogok modern koncepciója nem illeszthető a kora újkori könyvkiadás viszonyaira, kivéve az Egyesült Királyságot, ahol 1710 óta volt szerzői jogi törvény. Az összes többi országban a másolat készítésének jogát privilégiumok határozták meg, ám ezek a jogok addig értek, ameddig az adott hatalom jogi illetékessége. A holland és svájci kiadók a franciákat kalóznak tekintették, de otthon ők megbízható üzletembereknek tűntek. Piackutatást végeztek, nagy szaktudással vették számba a lehetséges kockázatokat és profitot, olykor, hogy vetélytársaikat legyőzzék, szövetségeket kötöttek, melyeket szerződéssel szentesítettek, egyszersmind megosztva a költségeket és a kockázatokat. Számos, hosszú alkudozási folyamat után létrejött szerződést találtam a lausanne-i, berni és neuchâтели *sociétés typographiques* között, mely minden kiadót kötelezett, hogy a könyvek egy részét kinyomtassa, biztosítva ezáltal a teljes befektetés kapcsolódó részét. Ezek a társas vállalkozások arra kényszerítettek, hogy újragondoljuk a kora újkori könyvkiadás gazdasági vonatkozásait, és magát a kalózkodás természetét – ugyanis a kalózkadások esetében ritkán volt cél, hogy az eredetivel megegyező másolatot hozzanak létre. Viszonylag

olcsó papírra nyomtatva, illusztrációiktól megfosztva, rövidítve és a szöveg integritása iránt érzett mindenféle aggodalom nélkül átdolgozva, az olvasóközönség szélesebb és szegényebb rétegeinek szánták őket.

Csere. Kiadói szövetségek gyakran könyvcserékről szóló megállapodásokban öltöttek testet. Egy kiadás ezer példányának kinyomtatása után a kiadó gyakran elcserélt száz, vagy több példányt szövetséges házakkal, cserébe ugyanolyan számú oldalért, amit az ő árujából választott ki. Így maximalizálni tudta a könyvek számát, amelyeket a saját áruik között tudott ajánlani (*livres d'assortiment*), miközben minimalizálta a kockázatot, ami elsődleges termékének terítésével járt (*livres de fond*). De a cserek összetett kalkulációval jártak, amely érintette a papír minőségét, sűrűségét, a kereslet becslését. A csereüzletekben való ügyesség meghatározhatta egy kiadó sikerességét.

Kereslet. A csereüzletek gyakorisága miatt a kiadók gyakran nagykereskedővé váltak. A szövetséges házak csoportja hasonló kínálattal rendelkezett, és mindenki kalózkönyvekkel lépett ki a piacra, ha éppen egy potenciális bestsellernek híre ment. A mai „kasszasikerekkel” szemben – amikor nagy példányszámban jelentet meg könyvet egy cég – a 18. századi bestsellereket sok kis kiadó párhuzamosan, alacsony példányszámban gyártotta le. Olyan kiadónak, amely későn jelent meg a piacon vagy elszámolta az igényt egy átlagos, „közepesen népszerű” könyvre, jelentős veszteséget kellett elszenvednie. Tehát a kiadók részletesen kidolgozott intézkedéseket tettek a piac felmérésére, felhasználva utazó ügynökeiket, a párizsi ügynökeiket és mindenek előtt kereskedelmi kapcsolataikat. Egy kiadó, amely hálózatot épített ki megbízható, hozzáértő ügyfelekből – könyvtárusokból –, folyamatos tanácsokat kapott a levelek áradatának formájában, melyek naponta érkeztek nagy- és kiskereskedőtől, óriási területet, néha egész Európát lefedve. A beérkező levelek napról napra, városról városra való nyomon követése az irodalmi igény apályának és dagályának követését jelentette.

Politika. A keresletet azonban nem lehetett szabadon kielégíteni, ennek számos politikai probléma állta útját. Egy, a francia határ túloldalán lévő

kiadónak mindig jól értesültnek kellett lennie a *Direction de la librairie*-ben* történt változásokról, a rendőrökről és a vidéki városok könyvkereskedelmi felügyelőiről. A körülmények helyenként és évenként jelentősen különböztek. A kritikus időszakok alatt nagy mértékben, nemzeti szinten változtak a játékszabályok, 1777-ben például lobbi indult az új *règlements de la librairie*** létrehozásáért. Az 1777-es ediktum rendelkezései könnyen vizsgálhatóak annak nyomtatott szövege alapján, de csak a könyvtárusok levelezését olvasva tudjuk felmérni hatásait. Meglepve tapasztaltam, hogy az ediktum nem változtatott a kereskedelem feltételein, és sokkal kevésbé volt hatékony, mint egy kevésbé ismert, a külügyminiszter által a vámtisztviselőkhez címzett, 1783. június 12-én kelt utasítás. Az utasítás megkövetelte, hogy minden külföldi szállítótól érkezett csomagnak, függetlenül annak úti céljától, át kell haladnia Párizson, ahol a párizsi könyvtárus céh tisztviselőjének meg kellett vizsgálnia azt, a párizsi könyvkereskedelmi ellenőr megerősítése mellett. Egy Genfből Lyonba tartó szállítmánynak tehát költséges kitérőt kellett tennie Párizsba. Az intézkedés egyetlen tollvonással megszüntette a vidéki városok és a külföldi szállítók közti kereskedelem túlnyomó részét. Vidéki eladók levelei azt bizonyítják, hogy ez válságot eredményezett, amely a forradalomig tartott. Ezt a könyvkereskedelemmel foglalkozó történészek korábban nem vették észre, mert a nyomtatott iratok és az adminisztratív források vizsgálatára szorítkoztak.

Sok példát idézhetnék a meglepetésekre, amelyek az STN archívumának vizsgálata, majd mindennek a fő párizsi forrásokban elérhető anyaggal – az Anisson–Duperron-gyűjteményben, a *Chambre syndicale de la Communauté des libraires et des imprimeurs de Paris**** irataiban és a Bastille archívumában talált levelekkel történő összehasonlítása során értek. A legjobban az nyűgözött le, hogy a kiadók kénytelenek voltak számos labdával zsonglörködni, miközben a föld megnyílt a lábuk alatt. Megegyezéseket kellett kötnie az új papír szállítására, embereket kellett toboroznia a nyomdájába, biztosítást kellett kötnie egy francia határ

* Könyvkereskedelmi hatóság.

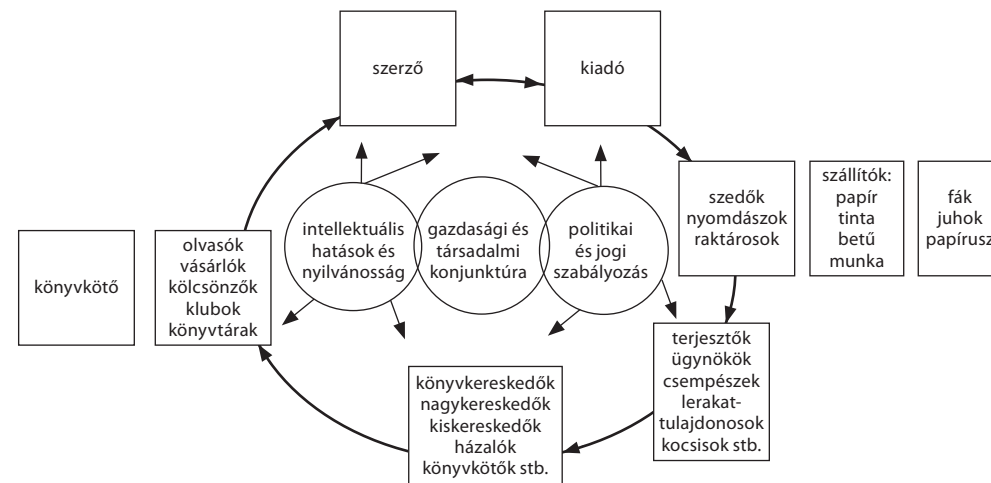
** Könyvkereskedelmi szabályozás.

***A könyvterjesztők és könyvtárak egyesületének szakmai kamarája.

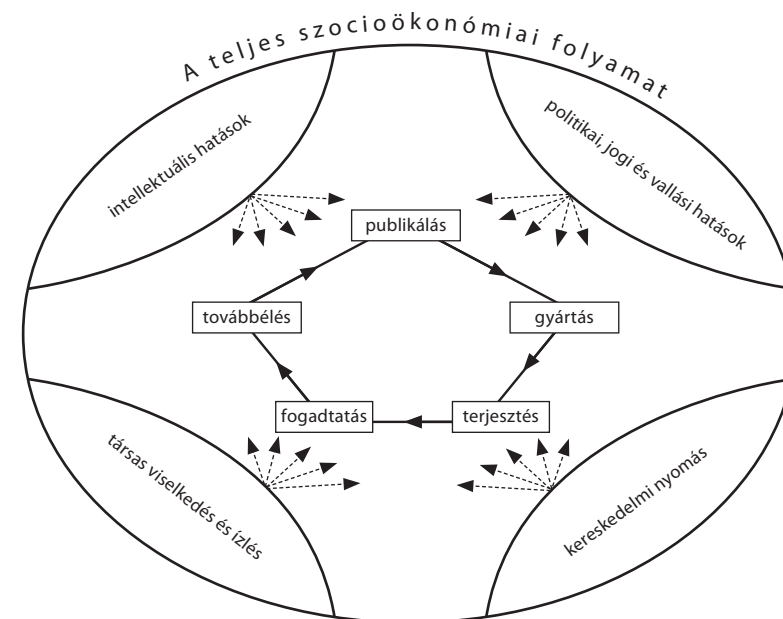
menti biztosítóval, ki kellett küldenie utazó ügynökét Franciaország legmélyébe, a párizsi ügynöke által hozott információk fényében meg kellett változtatnia a piacról alkotott képét, tervet kellett kidolgoznia egy ígéretes új könyv kalózkidadására, fél tucat szövetséges kiadóval kellett csereüzletet bonyolítani, igazítani kellett listáján a tucatnyi kiskereskedőtől kapott levél alapján, és üzleti stratégiáiban alkalmazkodnia kellett a politika szeszélyeihez – nem csak Versailles, hanem Európa más részeinek akaratahoz is –, ráadásul mindezt egyszerre. Szintén meg kellett fontolnia, hogy rendeljen-e eredeti kéziratot egy szerzőtől (veszélyes vállalkozás, mert néha egy művet különböző címen két-három kiadónak is eladtak), fel kellett mérnie a készpénzállomány elérhetőségét a lyoni negyedévenkénti vásár idejére, észben kellett tartania kiemelkedően fontos váltók lejáratát, vámok átváltását a Rajna és a Rhône folyón, sőt még a Balti-tenger várható befagyásának időpontját is, ami arra kényszeríthette őt, hogy Szentpétervárra és Moszkvába szárazföldön küldje el szállítmányait. A sikert a bukástól az választotta el, hogy miként tudták kezelni ezen részösszetevők bonyolult viszonyait. Ezért, amikor megpróbáltam felfesteni a rendszer egészét, megpróbáltam megjeleníteni a kölcsönös kapcsolatokat, de nem csupán a kiadó szemszögéből, hanem úgy is, ahogyan az az egyes szereplők viselkedésére hatott a rendszerben. Az ábrám aligha tett eleget e komplexitásnak, de felfedte az utakat, ahogy a részek összekapcsolódtak, és átadott valamit a könyvtörténet természetéből, ahogyan azt a korszak szereplői, a férfiak (és sok nő is – Desaint özvegyasszony Párizsban, La Noue asszony Versailles-ban és Charmet özvegyasszony Besançonban) láthatták.

* * *

Ezen benyomások, melyekre először 1965-ben tettem szert, nagyban befolyásolták a modellt, amelyet 1982-ben papírra vettem. Azóta időről-időre kapok másolatot egy-egy újabb modellről, melyek az enyémet hivatottak pótolni. Ezen modellek mára már látványos magasságú kupacot alkotnának, ami jó dolog is, mivel segít a kutatóknak, hogy egy sematikus képet felvázoljanak érdeklődésük területéről. Ahelyett, hogy az összeset górcső alá venném, az egyik legjobb ilyen modellel szeretnék

1. ábra: Robert Darnton: a kommunikációs kör, 1982.

2. ábra: Thomas R. Adams és Nicholas Barker: a teljes szocioökonómiai folyamat, 1993.

részletesebben foglalkozni, melyet Thomas R. Adams és Nicolas Barker dolgozott ki.¹

Adams és Barker analízisüket kevésbé a könyv, mint az általuk „könyvészeti dokumentumnak” nevezett tárgy mentén dolgozták ki. Ez teret ad a rövid életű nyomtatványoknak is, ami jó megfontolás, tekintve, hogy a nyomdák erősen függtek ezektől a kisebb munkáktól, speciális rendelésektől. A gyakorlatban Adams és Barker mégis a könyvre összpontosít, és az indítványuk ábrám érvényességének kiterjesztésére valójában inkább a 19. század első évtizedeit követően meghatározó helyzet elemzésére teszik azt alkalmassá. Habár azt gondoltam, ábrám módosítható, s ezáltal a későbbi korokra is alkalmazható (sosem gondoltam, hogy alkalmazható lenne a Gutenberg előtti könyvekre), főként a könyvkiadás és a kereskedelem 1500 és 1800 közötti, technikailag stabil időszakát tekintettem alapnak – ezért döntöttem úgy, hogy hangsúlyozni fogom a könyvkötők szerepét, akik különösen fontos szerepet játszottak egy olyan korszakban, amikor a kiadók általában összekötetlen ívekként adták el a könyveket, vagy olyan összehordott ívekként, amelyek ugyan össze voltak fűzve, de varrva nem.

A hat állomás helyett, melyet az én ábrám tartalmaz, Adams és Barker öt „eseményt” különít el: a publikálás, gyártás, terjesztés, fogadtatás és továbbélés fázisát. Ezáltal áthelyezik a hangsúlyt a könyveket elkészítő, terjesztő és olvasó emberekről magára a könyvre, és a folyamatokra, amelyeken életének különböző szakaszain átjut. Szerintük az, hogy én az emberekre összpontosítok, általános megközelítésmódom szimptomája: annak, hogy könyvészeti helyett társadalomtörténeti megközelítésben vizsgálódom, s ezáltal inkább kommunikációtörténetet szándékozom művelni, mint könyvtártörténetet, annak a helynek a történetét, ahol a könyvek gyakran végső nyughelyre lelnek. Megalapozottnak látom ezeket az érveket. Igazából nem tudok rajongani az olyan történelemért, amelyből kimaradnak maguk az emberek. Tehát továbbra is hangsúlyoznám, milyen fontos a könyvekkel foglalkozó emberek tevékenységének vizsgálata ahhoz, hogy megértsük a könyvek történetét.

¹ Thomas R. ADAMS – Nicolas BARKER, „A New Model for the Study of the Book” = *A Potencie of Life. Books in Society*, szerk. Nicolas BARKER, British Library, London, 1993, 5–43.

Amikor Adams és Barker érvelésének finomabb részleteire tekintek, úgy tűnik, ők is ugyanezt teszik. Ábrájuk első négyszöge például a kiadás elhatározásának folyamatát akarja megjeleníteni – egy olyan döntését, melyet emberek hoznak egy fizikai tárgy, a könyv létrehozásáról. Mindezek közben azonban háttérbe szorítják a szerzők jelentőségét. Én hangsúlyoztam a szerzőséget az első négyszögeimben, mivel szerettem volna megnyitni a könyvtörténetet abba az irányba, melyet Pierre Bourdieu „irodalmi mezőnek” (*champ littéraire*) nevezett: ez erővonalak által meghatározott kapcsolatok sorát jelenti, amelyeket a játék szereplői által elfogadott szabályok határoznak meg.

Az utolsó négyszög az Adams–Barker-ábrán: a „továbbélés” jelentős előrehaladást jelent az enyémhez képest. Hagytam helyet a könyvtárak számára, de nem vettem figyelembe egy szöveg ismételt feldolgozását új kiadások, fordítások révén, és általában az olvasás és az irodalom változó kontextusait. Adams és Barker igen hatékonyan támasztják alá érvelésüket *A zarándok útja* példáján,* amely először zsebkönyvként jelent meg, később luxuskivitelben is napvilágot látott, és végül a klasszikusok kánonjában, diákok által mindenütt olvasott olcsó papírkötésben találta meg a helyét. Peter Burke tanulmánya Castiglione *Az udvari emberéről*** szintén kiváló könyvtörténeti munka,** amely nehezen illeszthető ábrámba, mert én egy kiadás életciklusa során próbáltam meg a kölcsönhatásban álló lépéseket felrajzolni, nem tettem eleget olyan problémák felvázolásának, mint a fennmaradás és az evolúció a könyv hosszú távú történetében. Elgondolkodtat ugyanakkor, hogy egy folyamatára képes-e a szöveg metamorfózisait megragadni, ahogyan az kiadások, fordítások, rövidítések és gyűjtések sorozatán átmegegy. Egy kiadásra koncentrálni legalább megvan a lehetőségünk arra, hogy konkrét folyamat során kövessük végig az állomásokat, amely egy sornyi egyértelműen összefüggő állomáson keresztül összekapcsolja a szerzőt és az olvasót.

Végül meg kell említenem a könyvtörténet azon területeit, amelyek ellenállnak az ábrakészítés vágyának. Izlandnak már egy évszázaddal

* John BUNYAN, *The Pilgrim's Progress*, London, 1678 (*A zarándok útja a jelenvaló világból az eljövendőbe*, ford. SZABADI Béla, Hornyánszky, Budapest, 1923).

** Baldassare CASTIGLIONE, *Il Cortegiano*, Velence, 1528 (*Az udvari ember*, ford. VÍGH Éva, Mundus, Budapest, 2008).

*** Peter BURKE, *The Fortunes of the Courtier. The European Reception of Castiglione's Cortegiano*, Penn State University Press, University Park, 1996.

azelőtt volt kiadója, hogy a Plymouth-kőnél megvetették lábukat a Zarándokok atyák. Ez azonban csak és kizárólag olyan liturgikus és más egyházi szövegeket adott ki, amelyeket a skáholti és hólari püspökök igényeltek. A világi nyomdászat egészen 1773-ig nem indult meg, és akkor is csak egy kis hrappseyi műhelyre korlátozódott. (Itt olyan izlandi könyvtörténészek munkáiból meríték, mint Sigurður Gyflí Magnússon és Davíð Ólafsson.)* Izlandnak sosem volt a 16. és a 19. század közepe között könyvesboltja. Nem voltak iskolák. Mégis, a 18. század végére szinte mindenki írástudó volt. A családok saját gyermekeiket tanították a hatalmas területen elterülő elszórt farmokon – és az izlandiak igen sokat olvastak, különösen a hosszú téli hónapok alatt. A vallásos szövegeken kívül olvasnivalók között főként északi sagák szerepeltek, melyeket generációkon keresztül újra és újra lemásoltak kéziratos könyvekbe: e több ezer példány ma az izlandi levéltárak legfőbb gyűjteményét alkotja. Izland tehát olyan társadalom példája, amely mindennek ellentmond az ábrában. Három és fél évszázadon keresztül igen jelentős arányban írástudó társadalom, annak ellenére, hogy meg volt fosztva a könyvek olvasásától, gyakorlatilag nem volt kiadója, könyvesboltja, könyvtára és iskolája. Rendellenesség? Talán, de az izlandi tapasztalat elmond valamit az irodalmi kultúra természetéről Skandináviában, sőt a világ más részeiről is, főleg távoli falusias térségekről, ahol a szóbeliség és az írástudó kultúra, túl a nyomtatott szó hatósugarán, erősítették egymást.

* * *

Az izlandi példa illusztrálja, milyen fontos, hogy lemerészkedjünk a kikapott ösvényről, mely összekapcsolja az olyan nagy központokat, mint Lipcse, Párizs, Amszterdam, London, Philadelphia és New York. És akárhogyan is gondolkodunk az izlandiakról, be kell vallanunk, hogy az ábrák pusztán arra szolgálnak, hogy élesítsük látásmódunkat az összetett kapcsolatrendszerek megfigyelése során. Korlátozott a hasznossága annak a vitának, hogy hová helyezzük a különböző síkidomokat,

* Lásd Davíð ÓLAFSSON – Sigurður Gyflí MAGNÚSSON, *Burt- og meir en bæjarleið. Dagbækur og persónuleg skrif Vesturheimsfara á síðari hluta 19. aldar*, Háskólaútgáfan, Reykjavík, 2001.

hogyan lássuk el őket megfelelő címkékkel, és hogyan kössük össze őket egyik vagy másik irányba mutató nyilakkal. Amikor arra reflektálok, hogy miként lehetne jobb a dolgozatom, kevesebbet gondolkodom az ábráról, és többet arról a jelentős fejlődésről, ami 1982 óta a könyvtörténetben történt. Ahelyett, hogy megpróbálnám ezt most egészében áttekinteni, négy területre szeretnék koncentrálni és bemutatni, miként hatottak ezek saját kutatásaimra.

Elsőként a könyvészet D. F. McKenzie által kidolgozott újraorientálását kell említenem, amely megváltoztatta látásmódom – olyan barátom ő, aki sok mindenre megtanított, nemcsak írásain, hanem közösen tartott oxfordi szemináriumunk során is. McKenzie nem utasította el a könyvészeti elemzés száz évvel korábbi, Greg, McKerrow és a terület más mesterei által kidolgozott módszerét. Arra használta őket, hogy a kutatások új irányát nyissa meg, melyet a szöveg szociológiájának nevezett. A „szociológia” hadüzenetnek hangzott azon könyvészek számára, akik hallották vagy olvasták McKenzie 1985-ös Panizzi-előadásait.* Arra használta ezt, hogy megpróbálja kiterjeszteni a szigorú könyvészeti elemzést az olyan kérdések felé, hogy a szöveg miként rezonál, társadalmi rendeken és történelmi korszakokon át. Egyik nagy hatású tanulmányában bemutatta, hogy Congreve darabjainak megjelenése miként változik a szedett-vedett, késő 17. századi, durva kvartóából a klasszikusan méltóságteljes octavóvá az 1710-es kiadás során. Habár a szöveg alapvetően ugyanaz maradt, jelentése megváltozott az oldalak kivitele, a jelenetek új megjelenítése, a szöveg egészének tipográfiai tagoltsága révén. John Barnard McKenzie értelmezését alkalmazta szélesebb kontextusban, amikor az irodalmi kánon megjelenését Shakespeare, Dryden, Congreve és Pope műveinek kiadásán keresztül vizsgálta.** A könyv a maga fizikai valójában így mint az irodalmi kultúra fejlődésének kulcsfontosságú eleme jelenik meg az Anna királynő-kori Angliában – és, túl az irodalmon, összetevőjeként annak a fogyasztói társadalomnak és udvariassági ethosznak, amely a középosztály életét jellemezte az Egyesült

* D. F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts*, British Library, London, 1986.

** Darnton itt erre a kiadványra utal: *The Cambridge History of the Book in Britain*, szerk. John BARNARD – D. F. MCKENZIE – David MCKITTERICK – I. R. WILLISON, Cambridge University Press, Cambridge, 1998–. (A sorozat jelenleg a hatodik kötetnél jár.)

Királyságban a 18. században. Egy hasonló tanulmányorozatban Peter Blayney a könyvészetet az Erzsébet-kori Anglia szociokulturális viszonyainak történetére is kiterjesztette.* Ha újra akartam volna írni esszém, megpróbáltam volna eleget tenni ezen tudományterület komoly kihívásainak.

A második kihívás, amelyet hangsúlyozni szeretnék, általában a paratextualitás név alatt fut. Ez generációkon keresztül lekötötte a könyvészek figyelmét, és manapság az irodalomelmélettel foglalkozók figyelmét is felkeltette, amennyiben egyre növekvő jelentőségre tesz szert a konkrét szövegvizsgálatokban. A téma irodalmában kalandozva azon vettem észre magam, hogy sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítok annak, hogy a címlapok, címlapképek, előszavak, lábjegyzetek, illusztrációk és függelékek miként hatnak az olvasók érzékeire. A 18. századi könyvek tele vannak burleszk lábjegyzetekkel. Az egyik kedvencem egyszerűen ezt mondja: „Ennek a cikknek a fele igaz.” Azt már az olvasónak kell kitalálnia, hogy melyik fele. Ezek az eszközök játékra hívnak, egy puzzle kirakására, egy rejtély megoldására. Elkezdtem érdeklődni a *roman à clef*,** a 18. században igen népszerű műfaj iránt. Hogy értelmük legyen, két szinten kell olvasnunk őket, előre és vissza kell lépni az abszolút banális elbeszélésben, ami ugyanakkor a kulcs ahhoz, hogy a történet feléledjen, és hogy „alkalmazni” (a párizsi rendőrség által oly kedvelt szó) lehessen azt az aktuális politikai és társadalmi viszonyokra. Az olvasás története így sokkal összetettebbnek látszik, mint azt korábban gondoltam. Az olvasás sokféle fajtája közül, amely a kora újkori Európában kialakult, szerintem különös figyelmet érdemel az olvasás mint játék. Ez mindenütt megtalálható: röpiratokban, regényekben, recenziókban stb., és mindig arra ösztönzi az olvasót, hogy behatoljon a sorok között vagy a szöveg alatt elrejtett titkokba.

Másik fontos összetevőt találunk a könyv és a külvilág viszonyának megértésére az intertextualitás koncepciójában. Elvontan értelmezve ezek a szavak túlságosan fellengzősen hangozhatnak, de mind a paratex-

* A tanulmányok azóta monografikus összefoglalást nyertek: Peter W. M. BLAYNEY, *The Stationers' Company and the Printers of London. 1501–1557*, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2013.

** Kulcsregény.

tualitás, mind az intertextualitás azzal foglalkozik, hogy látszólag idegen elemek – legyen az belső, mint a tipográfia, vagy külső, mint a más szövegekből való átvételek – milyen módon befolyásolják egy-egy könyv jelentését. A politikai gondolkodást kutató történészek hosszan vizsgálták úgy Machiavelli, Hobbes és Locke traktátusait, mint folyamatos vita elemeit. Az ő felfogásuk szerint minden egyes munka kollektív párbeszéd része, s mint ilyen, nem érthető meg elszigetelten. 18. századi röpiratokat tanulmányozva, ahogyan végigmentem a bekezdéseken, úgy éreztem, már olvastam őket valahol. Amikor visszakerestem forrásaikat, meglepve tapasztaltam, hogy ugyanazok az anekdoták jelentek meg majdnem ugyanazokkal a szavakkal szinte mindenhol: könyvekben, pamfletekben, újságokban közölt *chroniques scandaleuses*-ben.* Csoportos plagizálásról lenne szó? A szó már kétszáz évvel ezelőtt is létezett, de aligha magyarázza a Grub Street firkászainak gyakorlatát. Kiemeltek szakaszokat egymás könyveiből, hozzátettek ezekhez dolgokat, melyeket kávézóokban és színházakban hallottak, jól megkavarták, majd úgy szolgálták fel az eredményt, mint valami újat. Az olyan bestsellerek, mint a *La vie privée de Louis XV* [XV. Lajos magánélete] vagy az *Anecdotes sur Madame la comtesse du Barry* [Anekdóták du Barry grófnéről], ugyanazokat a történeteket tartalmazzák, melyeket egyazon források nagy csoportjából szemeltek ki. A 17–18. században az „anekdota”, nem úgy, mint ma, „titkos történetet” jelentett. A szó Prokopiostól és más ókori görög és római szerzőktől ered, s eltitkolt történeteket jelentett közszereplők magánéletéből, melyek tényleg megtörténtek, s habár elferdíthették őket az előadás során, felfedték az események hivatalos változatának hiányosságait. Az anekdoták alapvető elemét képezték az illegális irodalom eltérő változatainak, és végtelen számú kombinációban voltak összekotyvaszthatók. Arra jutottam, hogy ezek a becsületsértő könyvek korábban létező, minden, egy kis pénzt keresni szándékozó zugiró, illetve valakit az útból eltakarítani igyekvő politikai tényező számára elérhető információdarabkákból összeállított melléktermékek. A gúnyiratokat az Ancien Régime információs rendszerének elszórt darabjaiból foltozták össze. Hogy megértsük őket, muszáj tanulmányoznunk magát a rendszert –

* Botránykrónikák.

amely az intertextualitás kombinációira való koncentrációt jelent, sokkal inkább, mint egy könyv önálló egységként való vizsgálatát.

Végül az összehasonlító történelem jelentőségét szeretném hangsúlyozni. Erről a történetek gyakrabban prédikálnak, minthogy gyakorolnák azt, de néhányan – Roger Chartier és Peter Burke például – bebizonyították az értelmét annak, hogy kövessük a könyveket nyelvek és országok határain át. 1982 óta saját kutatásaimban megpróbáltam összehasonlítani a cenzúra működésének gyakorlatát három autoriter rendszerben, három évszázadon át: a Bourbon-dinasztia Franciaországában, a gyarmati Indiában és a kommunista Német Demokratikus Köztársaságban. Az összehasonlítás felhívta a figyelmemet arra, hogy a cenzúra nem egy önmagában álló rendszer, amelyet megfigyelhetünk, akárcsak egy radioaktív részecskét a véráramban, sokkal inkább egy összetevő a különféle társadalompolitikai rendszerekben, amelyek mindegyike a maga sajátos elvei szerint működött. A kiadás és a könyvkereskedelem makroanalízise a 18. századi Európában több tanulsággal szolgálhatna. Németország és Itália kínálkozik az összehasonlításra, mivel mindketten kis politikai egységekre voltak szabdalva, miközben a nemzeti irodalom egyetlen, nagy piacot árasztott el könyvekkel. Lipcse és Frankfurt ellentéte a kereskedelem modernizációjához vezetett Németországban. Ez maga után vonta a könyvcserén alapuló rendszerről (*Tauschhandel*, melyet Frankfurtban favorizáltak) való áttérést a készpénzért való könyveladás rendszerére (*Barhandel*, melyet egyre nagyobb értékben gyakoroltak Lipcsében), s olyan lipcsei és berlini kiadók győzelmével ért véget, akik jelentős előleget tudtak fizetni a fontos szerzőknek, mindennek előtt Goethének. Talán Milánó is ugyanígy kezdte el Velence jelentőségét elhomályosítani. Az olasz felvilágosodás északi fészkekből indult, filozófusoktól, akik a milánói Il Caffè körül csoportosultak. Franciaország és Anglia még gyümölcsözőbb lehetőséget kínál az összehasonlításra. A Stationers' Company ('A könyvparosok céhe') Londonban monopolizálta a kereskedelmet, hasonlóan ahhoz, ahogyan azt a *Communauté des libraires et des imprimeurs** Párizsban tette. Minden oligarchia elnyomta a vidéki könyvkiadást, amelyet a vidék azzal torolt meg, hogy

* Könyvterjesztők és könyvkiadók egyesülete.

szövetségeket kötött külföldi szállítókkal. Edinburgh, Glasgow és Dublin olcsó kalózkidadásokkal árasztotta el Angliát, akárcsak Amszterdam, Brüsszel és Genf, akik a francia piacot hódították meg. Persze a politikai viszonyok különböztek. Az angoloknak a sajtószabadsághoz valami igen közeliben volt részük a nagy feltűnést keltő gúnyiratok üldözésének visszavető hatása ellenére, miközben publikálás előtti cenzúra és könyvrendőrség vetette vissza a francia iparágat, dacára a megnyíló legális joghézagoknak, mint a *permissions tacites* (engedély egy könyv kiadására, a cenzor hivatalos jóváhagyása nélkül). Lehet, hogy a gazdasági viszonyok fontosabbak voltak, mint a formális szabályok, melyeket a hatalom hozott meg? Én hajlok rá, hogy így gondoljam. Rádadásul a játékszabályok mindkét országban egyszerre kezdtek el változni. A Donaldson kontra Beckett eset 1774-ben ahhoz hasonlóan szabadította fel az angol piacot, mint amit az 1777-es francia könyvkereskedelmi ediktum tett. Az osztrák kalózkodásai a német piac ellen összehasonlíthatók a skótok és írek támadásaihoz az angliai kereskedelem ellen, vagy a hollandokéhoz és svájciakéhoz Franciaország ellen. Ezen kombinációkat párosítva a szerzői jogok fejlődésének európai szintű vizsgálatával lehetővé válna, hogy a könyvtörténet irányvonalait nagy léptékben is megértsük.

Más történetek más irányokat ajánlanának a jövőbeni kutatásokhoz. Ezek a megjegyzések szükségképpen speciálisan egyéniek, egocentrikusak, ami a feladat természetéből fakad: újraértékelni 1982-ben írott cikkemet. A feladat szükségképpen visszavitt 1965-be, de reményeim szerint segített abban, hogy azokra a lehetőségekre fókuszáljunk, amelyek 2007 után is adottak lesznek.

Fordította Vadas András